

УДК 1:14:140; 2:2-65

Михайло Бабій

*Зародження ідеї особистості,
свободи думки і свободи совісті
в епоху античності*

Анотація. Стаття присвячена зародженню ідеї свободи совісті, яка, на думку автора, з'явилася в епоху класичної античності. Раніше, в первісно-общинному соціумі і в епоху ранньої античності, де панувала міфологічна свідомість, людство ще не мислило про свободу. Водночас у стародавніх епосах різних народів, у Біблії та інших історичних джерелах ми знаходимо факти, які засвідчують непереборне людське прагнення до незалежності, до свободи: прояви сумніву, непослуху, вільнодумства та дій, що суперечили традиціям, встановленим правилам і нормам, а також бажання звільнитися від впливу останніх. Сумнів, вільна думка постають глибинним вираженням "свободи духу", що є, за словами св. Августина, "самою свободою". Вже в давню епоху людського буття в релігійно-міфологічній свідомості формуються уявлення про те, що сама людська сутність передбачає можливість непокори, соціальної девіації, те, що "покірність" вільної людини відрізняється від абсолютної і безумовної покори.

В певний період, період "осьового часу", майже одночасно (в історичному вимірі) заявили про себе Заратуштра (VI ст. до н.е.), Будда (564-483 до н.е.), Конфуцій (551- 479 до н.е.); на Близькому Сході, в Палестині, проповідували іудейські пророки, в Греції в ті роки

появилися філософи Фалес, Парменід, Сократ і Протагор. Деміфологізація свідомості порушує традиційні зв'язки людини з традиціями племені, роду, з різними приписами й нормами релігійного характеру. Настає пора рефлексії: осмислення людиною власних дій, специфіки її духовного світу. Йдеться про перехід від ритуально-міфологічної свідомості первісної людини до саморефлексивного, абстрактного, спекулятивного й аналітичного мислення. Людина починає усвідомлювати своє буття і саму себе, проростає і розвивається індивідуальна свідомість, важливою іпостассю якої постає прагнення індивіда до свободи.

В античній Греції уже в цю добу індивідуальне "Я" робить перші кроки, щоб виділитися з общинно-родового "Ми". Появляються окремі особисті-філософи, які, всупереч традиціям, проповідують нові етичні та релігійні ідеї, нові знання, сприяють трансформації людської свідомості, демонструючи й утверджуючи своє прагнення до свободи, поки що без понятійного її осмислення.

Стаття розкриває етапи розгортання ідеї свободи і совісті, аналізує думки окремих грецьких філософів, зокрема Сократа та Аристотеля, пояснює зародження цих ідей саме в період розквіту полісу, чий демократичні принципи організації спільного життя сформували вільну людину, громадянина, свободу думки, слова, переконань. Античність заклала фундамент усієї західної свідомості свободи – як реальності свободи, так і її ідеї (Ясперс), зокрема й ідеї свободи совісті, що знайшло свій подальший розвиток у християнстві.

Ключові слова: свобода, совість, людина, античність, елінізм, свобода совісті.

Mykhilo Babii

The origin of the idea of personality, freedom of thought and freedom of conscience in the era of antiquity

Summary. The article is devoted to the origin of the idea of freedom of conscience, which, according to the author, appeared in the era of classical antiquity. Earlier, in the primitive community and in the era of early antiquity, where mythological consciousness prevailed, humanity had not yet thought of freedom. At the same time, in ancient epochs of different ethnos, f.ex. the Bible and other historical sources, we find facts that demonstrate an insurmountable human desire for independence, freedom: manifestations of doubt, disobedience, free-thinking and actions that contradict traditions, established rules and norms, as well as a desire to be free from the influence of the past. Doubts, free thought, are a profound expression of the "freedom of spirit" that is, according to St. Augustine, "freedom itself." Already in the ancient epoch of human existence in the religious-mythological consciousness formed the idea that the human essence itself provides for the possibility of disobedience, social deviation, that the "obedience" of a free man is different from absolute and unconditional submission.

In a certain period, the "axial time" period, almost simultaneously (in historical dimension), Zarathustra (VI BC), Buddha (564-483 BC), Confucius (551-479 BC) de-

clared themselves; in the Middle East, in Palestine, the Jewish prophets preached, in Greece in those years appeared philosophers Thales, Parmenides, Socrates and Protagoras. The demythologization of consciousness violates the traditional connection of a person with the traditions of the tribe, race, with various prescriptions and norms of a religious nature. It is time for reflection: a person's understanding of his own actions, the specifics of his spiritual world. It is a transition from the ritual-mythological consciousness of the primitive man to self-reflective, abstract, speculative and analytical thinking. Man begins to become aware of his being and himself, sprouts and develops an individual consciousness, an important hypostasis of which is the desire of the individual for freedom.

In ancient Greece, as early as this day, the individual "I" was taking the first steps to stand out from the community-generic "We". Individual philosophers emerge who, contrary to tradition, preach new ethical and religious ideas, new knowledge, contribute to the transformation of human consciousness, demonstrating and affirming their desire for freedom, so far without conceptual understanding of it.

The article reveals the stages of the unfolding of ideas of freedom and conscience, analyzes the thoughts of Greek philosophers, in particular Socrates and Aristotle, explains the origin of these ideas precisely during the heyday of the polis, which democratic principles of organizing community life formed a free man, citizen, freedom of thought, freedom of thought and speech. Antiquity laid the foundation for all Western consciousness of freedom - both the reality of freedom and its idea (Jaspers), in particular the idea of freedom of conscience,

which found its further development in Christianity.

Key words: freedom, conscience, man, antiquity, Hellenism, freedom of conscience.

Постановка проблеми. Філософське та релігієзнавче осмислення природи, сутності свободи совісті, її розвитку і функціональності актуалізує необхідність експлікації історичної “біографії” цього виду свободи: від зародження ідеї, її становлення й утвердження як однієї з фундаментальних людських цінностей, якісної характеристики і умови буття людини. Забезпечити нині свободу совісті, яка досі піддається тиску, переслідуванням, насильству, немислимо без знання історичної тяглості цієї реальності та її усвідомлення. Починати треба від часу, коли людство вперше сформулювало свободу совісті як цінність.

Традиція осмислення свободи совісті, свободи релігії нараховує сотні років і тисячі імен, які будуть постійно згадувати в тлі даної і всіх наступних статей, що в свою чергу формулює мету даної роботи як реконструкцію історичного розгортання ідеї свободи совісті від її зародження в класичну античність до концептуально-понятійного розтлумачення в елліністичну добу.

Основний виклад. Історичні рамки процесу зародження ідеї свободи совісті ми обмежуємо класичним (V ст. - початком III ст. до н.е.) і елліністичним (початок III ст. - середина II ст. до н.е.) періодами, охоплюючи також і період римсько-грецької античності початку вже I ст. н.е. На зміну старій системі приходив новий лад, коли поліс (місто-держав)

стає місцем індивідуального й колективного буття греків й процесу активного звільнення людей від безумовної влади общинно-родових звичаїв, авторитетів і здобуття ними певної особистої ініціативи й свободи [Див.: Лосев 1991: 412]. Змінюється й спосіб мислення людей: воно набуває раціонального й певною мірою світського характеру, лишається ритуально-звичаєвих елементів. Відбувається десакралізація знання й політики, диференціація античного мислення, його відхід від “континуальності”. Все це сприяло формуванню у людини власних поглядів на ті чи інші проблеми, в т.ч. й світоглядні, сприяло розвитку і становленню індивідуальності, “політичної суб’єктивності”. Діалогічність політичного життя творили ту ідейно-духовну атмосферу, в якій жив громадянин поліса. Свобода думки була реальністю для античної Греції. Вже в V ст. до н.е. слово в його онтологічній незалежності, за висловом філософа Горгія (480 -380 до н.е.), постає “носієм переконань, вірувань і впливу” [Див.: Реале 1994: 58]. Свобода слова - то первісне вираження свободи совісті.

Плюралізм світоглядних, в т.ч. й релігійних, орієнтацій поставав відправною умовою віротерпимості, толерантності та виникнення ідей свободи совісті, свободи релігії [Див.: Дурэм 1999: 19]. Це набувало в античній Греції певного утилітарного оформлення. Греки - громадяни поліса, як пізніше і римляни, “не знали етнічної чи расової або ж релігійної (в умовах політеїстичної, родоплеменної релігії) винятковості в сучасному їй розумінні, але вони ділили весь світ на зону цивілізації і зону варварства”

[Кнабе 1986: 20]. Існуючий в Стародавній Греції і Римі пантеон із декількох десятків богів творив сприятливу атмосферу для утвердження ідеї релігійної терпимості. Політеїстичний соціум був толерантним у ставленні і до “чужих богів”, і до людей, які їх вшановували. Для давніх греків характерним було розуміння божественного як структурної множинності.

Зазначимо також, що грецька “народна релігія” (політеїзм) не мала певного віровчення, чітких розроблених догматів з їх “ортодоксальністю й відповідною ексклюзивністю”. Основною формою її вияву був культ богів – “захисників поліса”. Він був справою сім’ї, роду, племені, держави. Остання, “маючи свій культ, як і своє правління, цілковито не відрізняла своїх богів від своїх законів” [Руссо 1996: 41].

Античний світ не знав релігії, яка була б відокремлена від держави, релігії як самостійної сфери людських відносин, як справи совісті людини. Характерно, що за цих умов розвивалися специфічні вірування, містерії, створювалися таємні релігійні товариства. Це сприяло можливості вибору певних релігійних уподобань. Варто зауважити також, що взагалі до богів і міфів давні греки відносилися часто скептично, мали, як уже відзначалось, свої погляди щодо них і на оточуючий світ [Див. про це детальніше: Влеї 2002: 8 – 18]. Але їм не можна було ухилитися від виконання обов’язкових релігійних обрядів, ритуалів, зокрема жертвопринесення. Будь-які неправомірні дії щодо культу полісних богів, публічні виступи проти них розглядалися громадськістю і владою як прояв “нечестивості”.

Елементи ідеї свободи совісті формувалися в Греції також і в площині ан-

тиномії «релігія - вільнодумство», реакції на неї соціуму. Йдеться про арелігійне вільнодумство (Анаксагор, Протагор, Сократ, Геракліт, Ксенофан Колофонський та ін.), що знаходило своє вираження в різних формах: у критиці, висміюванні релігії, богів, обрядовості з позицій здорового глузду, раціоналізму, гуманізму; в антирелігійному скептицизмі, деїзмі, атеїзмі.

Цьому сприяв і процес десакралізації знання, утвердження нового типу мислення, яке за своєю суттю було арелігійним. Критично ставилися до релігії Демокрит, Аристотель, Епікур, які ширили вільнодумство й раціоналізм. Реакція держави на пропаганду софістів та інших філософів-вільнодумців була негативною, про що свідчать судові процеси, що відбувалися в Афінах, над такими відомими філософами-вільнодумцями, як Анаксагор, Протагор, Сократ, Аристотель, а також засудження до смерті Діагора Мілоського, за яким тоді закріпилось прізвисько “безбожник”. Як свідчить англійський дослідник античності Е.Р.Доддс, «вік грецького Просвітництва був водночас і віком гонінь: вигнання вчених, придушення думки» [Dodds 1957: 189].

Свобода совісті є атрибутивною якістю особистості, умовою і людським параметром її буття. Тому, осмислюючи історію зародження ідеї свободи совісті, маємо вести мову і про генезис ідеї особистості в античну епоху, бо ж поза особистістю, «вільною суб’єктивністю», «істиним для себе-буттям» ця проблема постає ареальністю, фантомом” [Гегель 1990: 207, 233]. Ідея індивідуальності, саме як “субстанціональної”, народжується і усвідомлюється передовсім в античну епоху, а не в пору “середньовічного монотеїзму” або

абсолютизації земної людини в добу Відродження, коли вона одержала “друге життя” і своє теоретичне обґрунтування. Розвиток людини, становлення й утвердження її як індивідуальності з необхідністю ставить цей розвиток у нерозривний зв’язок з прогресом свободи, зокрема ідеї свободи совісті.

Давнім грекам була відома ідея особистості – індивіда, здатного приймати власні рішення і відповідати за них. Саме в античній Греції філософами були сформульовані важливі параметри ідеї особистості, які мали і своє термінологічне вираження. Маємо на увазі, зокрема, “арете” (ἀρετή) – добродетель; “енкратеїя” (ἐγκρατεία) – самоконтроль, влада над самим собою, або “внутрішня свобода”; “атомон” (ατομον) – індивідуум; “автаркія” (αὐτάρκεια) – автономія, самодостатність; “нус” (νοῦς) – інтелект, розум; “сінесіс” (σύνεσις) – свідомість, самосвідомість; “его” (ἐγώ) – “Я”, “ми”; елеутерія (ελευθερία) – свобода, а також “калокагатія” – термін, що характеризує гармонію внутрішнього і зовнішнього в людині.

Зрозуміло, що ідея особистості, як й ідея свободи, зокрема й елементи свободи совісті, не набула поширення в масовій свідомості. Але помилковим було б екстраполювати сьогодишнє тлумачення цих понять на історично інший тип їх вияву. Тому ми й ведемо мову лише про ідею свободи совісті, про ідею особистості в античній Греції, зокрема і про їх обґрунтування у давньогрецькій філософії.

В античну добу елементи ідеї свободи, особистості та совісті мали полісемію термінологічних значень і не співпадали з

понятійним їх змістом у пізніші епохи. Наприклад, давньогрецький термін “ἀρχεῖν”, який покриває значення початку лідерства, правління, описує сферу досвіду, “видатні якості вільної людини”, тобто дає уявлення якраз про ту сферу, де поняття як “бути вільним” або “спроможним розпочати щось нове” збігаються” [Там само: 175]. Означений термін – багатозначний, він використовувався також і для “характеристики” вільної людини, яка здійснює вчинки, дії у відповідності до веління свого розуму, совісті. Відомо, що за кожним давньогрецьким словом – шлейф значень. У давніх греків були слова, які заміняли або ж були близькими до поняття “совість”. На думку німецького дослідника Леопольда Шмідта, висловленої у книзі “Етика давніх греків” (1882), ідея совісті, яка потім як моральна категорія знайшла своє релігійне обґрунтування в християнстві, зародилася і була первісно витлумачена в античному світі [Schmidt, 1882: 211, 213]. Демокрит був першим, хто спробував сформулювати поняття совісті, у нього знаходимо й сам термін “совість”: Так, у його фрагменті 452 йдеться про те, що “той, хто протизаконно виправдовує злочинців”, незалежно від мотивів, “той діє несправедливо і це має бути на його совісті” [Там само: 170]. Тут простежується не лише ідея совісті, а саме вільної совісті.

Ідея совісті наявна і в Сократа. Саме в його особі, як писав Гегель, “вперше з’являється нескінченна суб’єктивність, свобода самосвідомості” [Гегель 1979: 34, 84]. Сократ одним з перших в історії філософії зробив спробу теоретичного обґрунтування, визначення параметрів, складових міри людського в людині. У

його висловлюваннях термін “совість” – відсутній. Однак сутність цього поняття присутня в його розмірковуваннях щодо проблем справедливості, добродетності.

З кінця IV ст. до н.е. античність вступає в епоху еллінізму, яка була “періодом омертвіння нараз одряхлілих форм релігійного життя і розкладання ще до-недавна синтетичної віри на елементи моралі, естетики, містики” [Иванов 1994: 277].

У кінців, епікурейців, стоїків обов’язком постає досягнення природних цілей. Кініки бачили найвище благо у свободі. “Автаркія”, тобто автономія, самодостатність і разом з тим і апатія до всього – параметри їхнього життя. Стоїцизм проник у потаємні глибини особистісного “Я”, проблеми свободи. Стоїки стверджували, що людина вільна за визначенням. СENS життя людини в його духовному вимірі Сенека вбачав у безупинних зусиллях самовизначення. Він практично відкриває поняття “совість” (conscientia) як духовної сили і морального фундаменту людини, розглядає совість як “інтуїцію первісну й незамінну”. Хоча і в античній Греції, як ми вже відзначали, був термін συνείδησις – синеїдесіс, що означав свідомість, совість. Термінологічно оформлену ідею совісті німецький теолог Ф.Цуккер (з деякими застереженнями) знаходив і у давньогрецькому словосполученні συνείδησις / σύνεσις, яке вживається в значенні поняття “совість” [Див.: Столяров 1986: 26]. Стоїцизм відкрив, осмислив “внутрішній світ людини”. Саме “стоїки, - відзначав російський філософ С.Л.Франк, - ввели слово “свідомість” (рос. сознание – автор), яке означало “найвище загальне знання про наше “Я”. Воно мало перш за все

практичний смисл: свідомість повинна була бути совістю (соведением), тим аспектом свідомості, який панує над іншими” [Франк 1997: 54]. Саме в стоїцизмі була обґрунтована ідея совісті.

На основі короткого аналізу можна зробити висновок, що ідея свободи совісті, як ідея свободи переконань, а також терпимості до думки іншої, були обґрунтовані й одержали право на життя в античній Греції саме в добу її демократичного, зокрема елліністичного, періоду розвитку. Античні греки безборонно користувалися свободою віросповідань, а також свободою у сфері філософської думки. Обґрунтована знаними філософами Греції (Сократ, стоїки, Сенека, Епіктет) ідея свободи совісті в її античному прочитанні поставала як усвідомлена можливість для особистості вільно, без зовнішнього спонукання самовизначатися і самореалізовуватися у сфері духу (зокрема в світоглядній і моральній сферах свого буття). Окремої акцентації на проблемі свободи релігійного вибору в релігійно-плюральному античному соціумі ще не було.

Відомо, що кожна культурна епоха замикає свій культурний рух на певному внутрішньому зосередженні буття людини. “Катарсис особистої відповідальності”, вільний вчинок у гармонії із власними переконаннями і є одними із найважливіших компонентів свободи совісті, зрозуміло, з кореляцією на ступінь її усвідомлення і/або неусвідомлення в давньогрецькому суспільстві чи хоча б на рівні окремих античних мислителів. Останні поставали як особистості, що прагнули до свободи, духовної незалежності. Всесвітньо-історичним надбанням античної філософської думки

було “відкриття людини як особистості та її свободи, а також створення ідеалу людини” [Jaeger 1936: 13].

Саме антропологічно-екзистенціальне було важливим компонентом античної філософії як класичного, так і елліністичного періодів її розвитку. Тому специфіку зародження ідеї свободи совісті, її підґрунтя, певного понятійного філософського оформлення в античну добу можна досягнути лише через інтерпретацію індивідуального прагнення людини даної історичної епохи творити своє життя відповідно до специфічного типу світорозуміння, світовідчуття і світобачення [Райда 1999: 58], прагнення жити і діяти у відповідності до вимог лиш свого розуму, поклику душі й серця. Уже моральні принципи в античну добу розглядались як певна міра здатності людини панувати над собою, своїми пристрастями. Відтак, античний антропологізм постав одним із джерел ідеї свободи совісті.

Для зародження ідеї свободи совісті як можливості й здатності певної частини античних індивідів до вільного вибору й самоствердження у сфері свого політичного, морального та духовного буття наявними були основні передумови: демократичні принципи життя поліса, законодавча основа свободи його громадян, свободи думки, слова, переконань; плюралізм поглядів на світ, відношення до релігії, богів; антиномія релігійного й арелігійного в повсякденності й філософії; розвиток вільнодумства, інакомислення; осмислення ідей особистості й совісті, в т.ч. й в практичному вимірі, атмосфера дискусій, діалогу; супротив проявам нетерпимості та остракізму;

проявів серед філософів “свободи всупереч”. Все це, на нашу думку, і було тим підґрунтям, яке сприяло зародженню ідеї свободи совісті, її певному (в термінологічному контексті епохи) витлумаченню.

Античність, демократичний поліс, як справедливо наголошував К.Ясперс, “заклали фундамент усієї західної свідомості свободи – як реальності свободи, так і її ідеї” [Ясперс 1991: 85], зокрема й ідеї свободи совісті, первісного підґрунтя її майбутньої парадигми. Свій подальший розвиток ідея свободи совісті, народжена і певною мірою сформована античністю, знайшла у християнстві.

Список літератури

- Гегель, Г.В.Ф. (1979). Платоновский объективный идеализм и его трагическая судьба. В *Платон и его эпоха*. Москва: Мысль.
- Гегель, Г.В.Ф. (1990). *Философия права*. М.: Мысль.
- Дурэм, Коул У. (1999). *Перспективы религиозной свободы: сравнительный анализ*. М.: Институт религии и права.
- Иванов, В.И. (1994). *Родное и вселенское*. М.: Республика.
- Кнабе, Г.С. (1986). *Древний Рим – история и повседневность: очерки*. М.: Искусство.
- Лосев, А.Ф. 1991). *Философия. Мифология. Культура*. М.: Политиздат.
- Райда, К.Ю. (1999). Смысл методологічних іновацій в дослідженні існування людини в постекзистенціалістському мисленні. В *Феноменологія буття людини: сучасна західноєвропейська філософська рефлексія*. К.: УЦДК.
- Реале, Дж., Антисери, Д. (1994). *Западная философия от истоков до наших дней. Античность*. СПб.: “Петрополис”.
- Руссо, Ж.Ж. (1996). Гражданское исповедание веры: почему государству важно чтобы каждый гражданин имел религию? В *Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии*. М.: Аспект пресс.
- Столяров, А.А. (1986). Феномен совести в античном и средневековом сознании. *Историко-философский ежегодник*. № 86. М.: Наука.
- Франк, С.Л. (1977). *Реальность и человек*. М.: Иностранная литература.
- Ясперс, К. (1991). *Смысл и назначение истории*. М.: Политиздат.

- Hegel, GVF (1979). *Plato's objective idealism and its tragic fate*. In *Plato and his era*. Moscow: Thought.
- Hegel, GVF (1990). *Philosophy of Law*. М.: Thought.
- Ivanov, VI (1994). *Native and universal*. М.: The Republic.
- Jaeger, W. (1936). *Paideia*. Berlin / Leipzig.
- Jaspers, K. (1991). *The meaning and purpose of history*. М.: Politizdat.
- Knabe, G.S. (1986). *Ancient Rome - History and Everyday Life: Essays*. М.: Art.
- Losev, A.F. 1991). *Philosophy. Mythology. Culture*. М.: Politizdat.
- Real, J., Antiseri, D. (1994). *Western philosophy from its origins to the present day. Antiquity*. St. Petersburg: Petropolis.
- Russo, J.J. (1996). Civic Confession: Why is it Important for the State to Have Every Citizen Have a Religion? In *Religion and Society. Readings on the Sociology of Religion*. М.: Aspect of the Press.
- Raida, K.Yu. (1999). The meaning of methodological innovation in the study of human existence in post-existentialist thinking. In *The Phenomenology of Being Human: Contemporary Western European Philosophical Reflection*. К.: UDC.
- Schmidt, L. (1882). *Die Ehhik der alten Griechen*. Berlin.
- Stolyarov, A.A. (1986). The phenomenon of conscience in ancient and medieval consciousness. *Historical and philosophical yearbook*. No. 86. М.: Science.

References

- Blei, K. (2002). *Freedom of Religion and Belief: Europe's story*. Assen: Royal van Gorcum.
- Dodds, E.R. (1957). *The Greeks and The Irrational*. Boston.
- Durham, Cole W. (1999). *Perspectives on religious freedom: A comparative analysis*. М.: Institute of Religion and Law.
- Frank, S.L. (1977). *Reality and man*. М.: Foreign Literature.